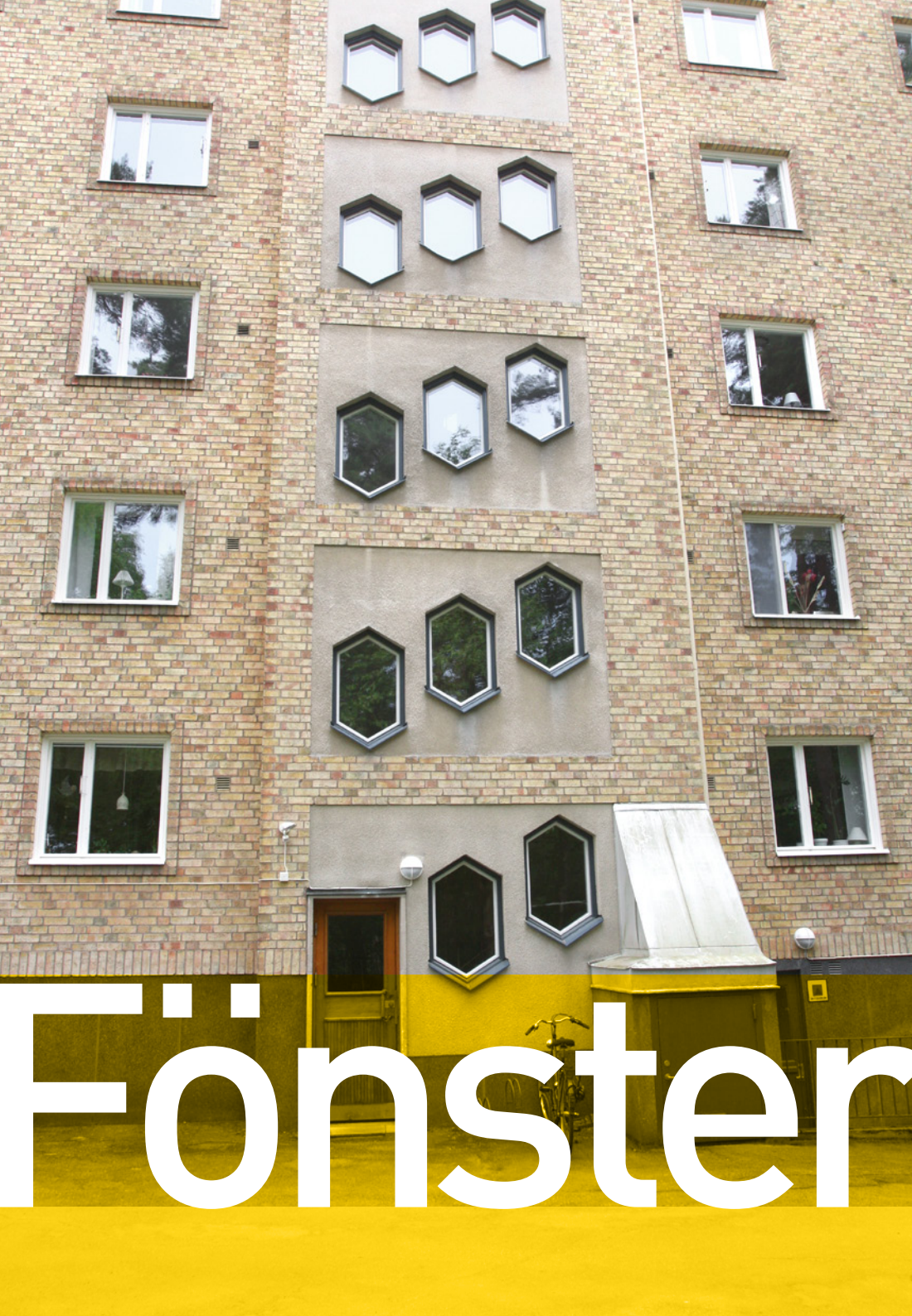

RÅD & RIKTLINJER FÖNSTER

I VÄSTMANLAND UNDER MODERNISMEN

Fönster

I Råd och riktlinjer berättas det om de olika byggnadsdelar som är utmärkande för modernismens sammanhållna bebyggelsemiljöer. Genom en skildring av materialanvändande från det hantverksmässiga byggandet under 1930-talet till massproduktionens 1970-tal kan vi förstå hur byggnaderna omkring oss skapats och hur vi ska underhålla dem. Vi vill inspirera till att återanvända befintligt och ursprungligt material.

ETT BYTE AV FÖNSTER PÅVERKAR HUR HELA BYGGNADEN UPPFATTAS

Fönster

Ett äldre hus behöver underhåll och det kan finnas fel eller brister som behöver åtgärdas. Ofta får dock varsamheten stå tillbaka för tekniska och funktionella förbättringar. Den bästa lösningen är många gånger att arbeta med små åtgärder utifrån byggnadens egna villkor och inneboende kvaliteter. Detta resulterar dessutom ofta till en lägre slutkostnad än radikala omgestaltningar. Antikvariska och ekonomiska intressen kan följaktligen gå hand i hand.

För vårt byggda kulturarv finns olika typer av juridiskt skydd. Vissa åtgärder kan vara bygglovpliktiga och då ska du kontakta din kommun. För ändringar på byggnadsminnen kan särskilt tillstånd behöva sökas från länsstyrelsen. Din kommun handlägger även byggnader som ligger inom riksintresse för kulturmiljövården. Länsstyrelsen kan i vissa lägen även ha intresse av att delta i frågor som rör dessa byggnader.

FÖNSTER

Under modernismen uttrycker fönstren olika årtiondens stilar och ideal. En byggnads fönster är mycket betydelsefulla för hur den uppfattas av omgivningen. De är dock en så naturlig och självklar del att inte många tänker på att

| Smäckra fönsterbågar i trä har markerats med mörka omfattningar.

| Fönster och sammanhängande fönsterpartier är ett viktigt inslag i modernismens bebyggelse.

Stora fönster, placerade nära byggnadens hörn är mycket tidstypiskt för 1930-talets funktionalistiska bebyggelse.

de ursprungligen är utformade i samklang med den övriga byggnaden och att ett byte av fönster påverkar hur hela byggnaden uppfattas.

1930-TALET

Under 1930-talet slår den nya byggnadsstilen funktionalismen igenom i Sverige. Byggnader börjar utformas utifrån helt nya krav, med funktionen i centrum. Tidigare har exteriören gestaltats utifrån gamla uppfattningar om skönhet, ofta med utgångspunkt i symmetri. Interiören har därefter fått anpassas, till exempel rumsindelning efter hur fönstren är placerade. Med början på 1930-talet kan fönstren istället placeras asymmetriskt utifrån husets invändiga planlösning vilket innebär att på vissa fasader finns stora sammanhängande fönsterpartier medan det på en annan fasad bara finns ett par små fönster. Fönstren kan även placeras nära hörn, något som inte förekommit tidigare.

De ligger i fasadliv utan fönsteromfattningar och är som regel ospröjsade en-, två- eller treluftsbågar eller större hela glasytor med tunna fönsterbågar i trä målade i vitt eller en kraftig kulör, till exempel grönt. Hall eller badrum kunde markeras med ett litet runt fönster.

1940-TALET

Under 1940-talet fortsätter funktionalismen att utvecklas. Fönstren ligger fortfarande i fasadliv och fönsterbågarna är i trä och mycket tunna. Fönsterbågarna är utan spröjs och vanligen av två- och treluftstyp. Mer ovanligt är fönsterband eller att fönstren placeras nära hörn men det förekommer. På trähus är fönsteromfattningarna mycket diskreta och på putsade hus finns inga fönsteromfattningar alls. Snickerierna är vanligen vita eller målade i en kraftig kulör, liksom tidigare.

Olika fönsterstorlekar och fönsterformer placerades symmetriskt på fasaden under 1940-talet.

| På 1950-talet blev det vanligt med större, i det närmaste kvadratiske fönster.

1950-TALET

På 1950-talet tillkommer en ny fönsterutformning där fönstren är något indragna i fasaden. Den vanligaste formen är tvålufts-fönster asymmetriskt indelade med en större och en mindre fönsterbåge. Även större perspektivfönster förekommer och dessa är då ibland pivåhängda. Fönstersnickerierna är fortsatt tunna och vanligen målade i vitt men även brunt eller grönt förekommer. På putsade byggnader blir fönsteromfattningar återigen vanligt och dessa är då de förekommer breda, slätputsade och avfärgade i vitt. På trähus är fönsteromfattningarna mycket diskreta och på tegelhus förekommer de oftast inte alls. I flerfamiljshusens trappuppgångar var det vanligt med flerkantiga fönster eller glasbetongspartier.

| Fönstren var en del av det arkitektoniska uttrycket. Här med enkel stickbåge och smidesräcke.

| Trapphusen kunde markeras med flerhörniga fönster som tydligt talade om den separata funktionen hos utrymmet innanför.

I Fönster med asymmetriskt placerad spröjs.

Med hjälp av fönsterplacering och utformningen väcktes liv i annars monotona fasader.

I Gavelpartierna skulle gärna vara slutna. Mindre fönster förekom för ljusinsläpp

I På enbostadshus kunde fönsterformen variera beroende på rummets funktion.

1960-TALET

Fönstren från 1960-talet kan ha flera olika utformningar, även på en och samma byggnad. En mer kvadratisk form tillkommer och blir mycket vanlig, men även femtiotalets fönster med olika storlekar på lufterna är fortsättningsvis vanligt. Det är även under 1960-talet som fönsterbågen med separat gallerförsedd ventilationsbåge uppkommer. Den är dock än så länge inte särskilt vanlig. Fönstren var ofta massproducerade i trä och målade i vitt eller brunt. Även brunlaserade fönsterbågar förekommer. På villor förekommer fönsterband med träpanel mellan fönstren.

1970-TALET

Fönstren från 1970-talet påminner mycket om de från 1960-talet. Massproduktionen ökar dock vilket medför en sämre kvalitet på virket och monteringsmekaniken. För att skapa variation på fasader användes grupperingar av fönster eller långa fönsterband. Det blir mycket vanligt med asymmetriska fönster med ventilationsbåge. Mot slutet av 1970-talet efterfrågades återigen spröjsade fönster, något som nästan inte förekommit på 40 år. Spröjsningen fanns både i fasta och lösa, påknäppta varianter.

VID LÄTT SKRAPNING PÅ DET ÅLDRADE TRÄET SYNS DET FRISKA VIRKET

Råd och riktlinjer

Nuvarande ägarna av ett hus brukar det endast under en kort period av dess livslängd. Fastighetsägaren har ett ansvar att bevara en byggd miljö för framtiden. En förutsättning för bevarandet av en byggnad är ett långsiktigt tänkande vid användning och restaurering. Varje åtgärd måste vara väl förankrad i den aktuella byggnadens utveckling. Byggnaden bör dokumenteras och fotograferas före, efter och under eventuella renoveringsåtgärder för att underlätta för en framtida fastighetsägare som kanske vill återgå till det ursprungliga utseendet.

RENOVERING

Originalfönster från första hälften av 1900-talet har ofta mycket hög kvalitet på virket och snickerierna har en lång livslängd med rätt underhåll. De är oftast traditionellt framställda med samma tekniker som använts i århundraden. Fönstren kan ytmässigt se dåliga ut men vid lätt skrapning på det åldrade träet syns det friska virket. Bågarna kan då åtgärdas med nytt kitt och ny färg. För bästa hållbarhet bör linoljekitt och linolfärg användas. Linoljan har den fördelen gentemot modernare material att den tränger in i träet vilket skyddar bågen mot fukt och rötskador. Det var förmodligen linoljeprodukter som användes när bågen

var ny. Ibland har skadorna gått så långt att delar av fönsterbågen och/eller – karmen måste bytas, men för en kunnig fönsterhantverkare är det inget problem att laga fönstret partiellt. Det är viktigt att så mycket av originalmaterialet som möjligt sparas, dels är det onödigt att ta bort för mycket, dels håller det äldre virket hög kvalitet. De ursprungliga beslagen är en viktig estetisk del av fönsterbågen och de bör så långt det är möjligt behållas. Beslagen målas i samma kulör som fönsterbågen.

För fönstren från 1960–70-tal gäller andra premisser. Framförallt fönstren från 1970-talet kan ha en så dålig kvalitet på virket att de helt enkelt inte går att renovera. Utgångspunkten för fastighetsägaren bör dock även här vara att underhålla och renovera bågen. Fönstren är en mycket viktig del av byggnadens och fasadens utformning och det behövs bara en liten förändring i bågarnas proportioner för att byggnaden ska förlora sitt ursprungliga uttryck.

Fönstren storlek och fönsterbågarnas proportioner är mycket viktiga för upplevelsen av huset.

Regelbunden fönstersättning med tunna originalbågar. Att renovera fönstren är ofta både en antikvarisk och ekonomisk vinst jämför med ett byte.

För att få fram en bra kulör till fönstren kan fastighetsägaren ta skrapprov på de befintliga fönsterbågarna. Han kan också titta i litteratur för att se vad som var vanliga kulörer under den aktuella tidsperioden. Tyvärr kan tidigare, nitiska, fastighetsägare ha skrapat bort all färg från bågen vid en renovering. Det är alltid bra att spara referensytor med bågens samtliga kulörer som hjälp till framtida fastighetsägare. På 1960- och 70-talens brunlaserade fönsterbågar kan det vara svårt att få en skarvad bit att smälta in varför hela bågen kan behöva målas.

ENERGI, BRAND, BULLER

Energisparkrav framförs ofta som argument för att byta fönster på en byggnad. Dock kan det ofta vara fullt tillräckligt med enkla åtgärder på de befintliga fönstren för att uppfylla dessa krav. Till exempel kan glaset i innerbågen bytas mot energiglas. På så sätt ändras inte byggnadens exteriöra uttryck. Den befintliga bågen kan även kompletteras med en tredje ruta. Det är viktigt att se över passformen på fönstren i karmen. Ibland har bågen slagit sig och måste rätas upp. Både båge och karm kan behöva tätas,

enklast görs detta med påklistrade gummi- eller silikonlister. Är kittet dåligt kan kall luft läcka in vid fönsterrutorna men med en renovering är detta problem löst.

Ibland finns krav på förstärkning av fönstren, till exempel ur brand- eller bullersynpunkt. Istället för att byta hela fönstret kan den befintliga fönsterbågen kompletteras med en tredje ruta, antingen på in- eller utsidan beroende på var det är viktigast att bevara byggnadens ursprungliga utseende. Behovet av isolering kan också variera på en och samma byggnad, vilket innebär att åtgärden kanske endast behöver utföras på en fasad.

Även tidstypiska fönsteromfattningar är viktiga att bevara.

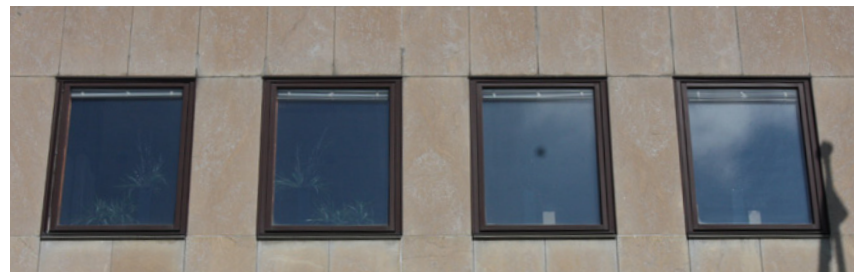
1960-talets fönsterbågar var oftast brunbetsade. Även kulör är viktigt att ha i åtanke vid ett eventuellt byte av fönster.

Både hängning och proportioner är viktiga. Ett sidohängt fönster bör inte ersättas med ett pivåhängt.

BYTE

Om det har gått så långt att fönstren måste bytas är det viktigt att snickerierna på de nya är så smäckra som möjligt. Moderna fönster har ofta kraftigare proportioner, dels för att de då är enklare att massproducera men även för att det moderna glaset är mycket tyngre än äldre. Fönsterbågen måste då vara kraftigare för att klara av tyngden av glaset. Om fönstren byts bör de nya bågarna vara tillverkade i trä. Det är mycket svårt att skapa ett tidstypiskt utseende med aluminiumbågar, oavsett vad fabrikanten säger. Nya fönsterbågar kan även säljas med argumentet att de är underhållsfria. Det kan förvisso stämma men det innebär snarare att de är omöjliga att underhålla och måste bytas ut helt när någon del av bågen går sönder. Har fastighetsägaren otur kan fönsterbågen ha gått ur sortimentet och återigen måste samtliga fönsterbågar bytas för att få ett enhetligt utseende på byggnaden. Den långsiktiga kostnaden för dessa bågar blir därmed betydligt högre än om de ursprungliga bågarna underhålls och renoveras. Det kan vara värt att undersöka marknaden utanför Sverige, vissa av våra grannländer kan ha fönsterbågar som passar det aktuella huset bättre än vårt inhemska utbud. Om ett byte ska genomföras bör byggnaden dokumenteras och fotograferas med de ursprungliga fönstren på plats för att underlätta för en framtida fastighetsägare som kanske vill återgå till det ursprungliga utseendet.

På vissa byggnader är det inte möjligt att byta fönster utan att påverka hela byggnaden negativt.

LÄS MER:

Björk, Cecilia & Laila Reppen. *Så byggdes staden. Stadsbyggnad, arkitektur, husbyggnad*. Karlshamn 2006.
Björk, Cecilia, Per Kallstenius & Laila Reppen. *Så byggdes husen. Arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 120 år*. Stockholm 2002.
Björk, Cecilia, Lars Nordling & Laila Reppen. *Så byggdes villan. Svensk villaarkitektur från 1890–2010*. Stockholm 2009.
Bäck Katarina & Samuel Palmblad. *Bland funkiskåkar och betonghus – det modernistiska Kronoberg*. Växjö 2004.
Reppen Laila & Sonja Vidén. *Att underhålla bostadsdrömmen. Kvaliteter och möjligheter i flerbostadshus från 1961–1975*. Stockholm 2006.
Råas bok om restaurering av modernismen. *Restaureringsboken av modernismen. Varsamt och sparsamt. Vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*. Falköping 2004.
<http://www.stadsmuseum.stockholm.se>
<http://www.stockholmslansmuseum.se>
<http://www.hallahus.se/>

TEXT

Ia Manbo, Västmanlands läns museum.

FOTO

Anders Forsell, Västmanlands läns museum.

GRAFISK DESIGN

Emelie Söderlund.

OMSLAGSBILD

Flerhörniga fönster från 1950-talet.

BAKSIDESBILD

Balkonger med fönster som baksida, 1950-tal.

Med projektet *Modernismen i Västmanland* vill Länsstyrelsen i Västmanlands län och Västmanlands läns museum lyfta fram länets moderna historia och bebyggelsemiljöer. Tidsperioden är av stor vikt för länets framväxt och har satt avtryck i den fysiska miljön som är både omfattande och komplexa. Inom projektet uppmärksammar vi länets moderna kulturarv så att modernismens kulturhistoriska värden och kvaliteter inte går förlorade. Läs mer på projektets hemsida: www.modernismen.se

MODERNISMEN
I VÄSTMANLAND

— en del av Landstinget Västmanland

Länsstyrelsen
Västmanlands län

